

Universiteit Leiden

SSL

Stichting Studiebegeleiding Leiden

Examenprogramma

Filosofie havo

Zie voor de perfecte voorbereiding ook
www.examencursus.com en www.alleexamens.nl.

Examenprogramma filosofie h.a.v.o.

1 Het eindexamen

Het eindexamen bestaat uit het centraal examen en het schoolexamen.

Het examenprogramma bestaat uit de volgende domeinen:

- Domein A Vaardigheden en benaderingswijzen;
- Domein B Wijsgerige antropologie;
- Domein C Ethiek;
- Domein D Sociale filosofie;
- Keuzedomein E Kennisleer;
- Keuzedomein F Wetenschapsfilosofie;
- Keuzedomein G Metafysica;
- Keuzedomein H Cultuurfilosofie;
- Keuzedomein I Esthetica;
- Keuzedomein J Een thema ter keuze van de school.

1.1 Het centraal examen

Het centraal examen heeft betrekking op een door de minister vastgesteld onderwerp dat gerelateerd is aan een van de domeinen B, C of D als hoofddomein en waarbij een of meer andere domeinen betrokken kunnen zijn en de subdomeinen 01 van de domeinen B, C en D, die zowel afzonderlijk als in relatie met het onderwerp kunnen worden geëxamineerd.

De betreffende eindtermen uit de domeinen B, C en D worden in combinatie met de vaardigheden en benaderingswijzen uit domein A geëxamineerd met uitzondering van die onderdelen die zich naar hun aard niet lenen voor centrale examinering, waaronder vaardigheden die uitdrukkelijk een computer als werkstation vereisen.

Welk onderwerp in een bepaald jaar in het centraal examen wordt geëxamineerd, wordt door de minister of in opdracht van de minister bekend gemaakt.

Het centraal examen wordt afgenomen in een zitting van 3 uur.

1.2 Het schoolexamen

Het schoolexamen heeft betrekking op de twee domeinen van de domeinen B, C en D die niet het hoofddomein zijn waaraan het onderwerp van het centraal examen is gerelateerd en een van de keuzedomeinen E tot en met J, in combinatie met de vaardigheden en benaderingswijzen uit domein A.

Het schoolexamen bestaat uit een examendossier met de volgende onderdelen:

a toetsen met gesloten en/of open vragen

- Het beantwoorden van vragen en oplossen van vraagstukken over filosofisch relevante onderwerpen.

Het werk wordt beoordeeld aan de hand van een correctievoorschrift waarin mogelijke antwoorden en een puntenverdeling opgenomen zijn.

b praktische opdrachten

- Het uitvoeren van een of meer beperkte onderzoeksopdrachten over een filosofisch relevant vraagstuk.

De kandidaat voert een aantal van de volgende typen opdrachten uit:

- het verkennen, analyseren van en het aangeven van mogelijke oplossingen van een filosofisch vraagstuk, waarbij het vraagstuk zo mogelijk in verband gebracht wordt met één of meer filosofische teksten;
- het verrichten van een literatuurstudie;
- het uitvoeren van een opdracht waarbij informatie- en communicatietechnologie (ICT) functioneel moet worden gebruikt;
  - een andersoortige opdracht.

- De presentatie van het verrichte werk vindt op één van de volgende wijzen plaats:
  - een geschreven verslag (onderzoeksverslag, verhalend verslag, recensie, verslag van een enquête of weergave van een interview);
  - een essay of artikel (uiteenzetting, beschouwing of betoog);
  - een mondelinge voordracht (uiteenzetting, beschouwing of betoog, forumdiscussie);
  - een reeks stellingen met onderbouwing;
  - een posterpresentatie met toelichting;
  - een presentatie met gebruik van media (audio, video, ICT).

Voor de beoordeling van de praktische opdrachten wordt gebruik gemaakt van beoordelingscriteria die vooraf aan de kandidaat bekend gemaakt zijn.

Bij praktische opdrachten wordt, voor zover relevant, het doorlopen proces door de kandidaat gedocumenteerd (onderwerpskeuze, vraagstelling, verrichte werkzaamheden, geraadpleegde hulpbronnen en dergelijke). Dit wordt in de beoordeling betrokken.

c handelingsdeel

Het uitvoeren van opdrachten waarbij oriëntatie op vervolgopleidingen en beroepsperspectieven centraal staan:

- het deelnemen aan filosofisch relevante excursies (zoals naar instanties op het gebied van gezondheidszorg, bedrijfsleven en onderwijs);
- het informeren naar toekomstperspectieven bij vervolgopleidingen en beroepen waar filosofie een rol speelt.

De uitvoering van het handelingsdeel blijkt uit een notitie van de kandidaat waarin aandacht besteed is aan de voorbereiding op en de ervaring met de opdracht en waarin op de uitvoering van de opdracht gereflecteerd wordt. Voor de activiteiten in dit onderdeel worden geen cijfers toegekend. De examinator stelt aan de hand van de notitie vast of een activiteit naar behoren uitgevoerd is. De notitie maakt deel uit van het examendossier.

informatie en communicatie technologie (ICT)

Toepassingen van ICT die de kandidaat bij de toetsing (of bij de voorbereiding van de toetsing in het handelingsdeel) kan gebruiken, betreffen:

- raadplegen van (hyper)teksten, gegevens, beeld en geluid in (multimediale) bestanden, gegevensbanken en informatiesystemen met behulp van een computer(netwerk);
- geautomatiseerde zoeksystemen in bibliotheek en mediatheek;
- telecommunicatie, zoals e-mail, discussie- en nieuwsgroepen;
- tekstverwerking;
- verwerking en beheer van gegevens in gegevensbanken en informatiesystemen ;
- maken van (multimediale) presentaties.

Het gebruik van ICT-toepassingen bij de toetsing is optioneel op die onderdelen waar de school (nog) niet beschikt over voldoende en adequate apparatuur en programmatuur.

weging

Onderdeel a bepaalt voor 40% het cijfer van het schoolexamen, onderdeel b voor 60%. Voor kandidaten die het eindexamen afsluiten vóór 1 januari 2003 bepaalt onderdeel a voor 60% het cijfer van het schoolexamen, onderdeel b voor 40%. Onderdeel c draagt niet bij aan het cijfer.

2. De examenstof

2.1 Eindtermen: vaardigheden

Domein A: Vaardigheden en benaderingswijzen

Subdomein: Argumentatieve vaardigheden

De kandidaat kan

- 1 met betrekking tot een filosofisch vraagstuk informatie selecteren, structureren en interpreteren.
Daarbij kan hij

- bepalen welke informatie van belang is;
  - de argumentatieve structuur van een betoog bepalen;
  - relevante bronnen doelgericht kiezen, raadplegen en analyseren;
  - begrippen in samenhang met de probleemstelling onderzoeken;
  - prealabele vragen formuleren;
  - de ontwikkeling van een filosofisch begrip dat relevant is voor het onderwerp weergeven;
  - geldigheid en waarheid onderscheiden;
  - de constructie van een beeld analyseren;
  - hoofd- en bijzaken onderscheiden;
  - feiten en meningen onderscheiden;
  - ingenomen standpunten beknopt en helder samenvatten.
- 2 een betoog analyseren. Daarbij kan hij
- in een betoog klassieke retorische elementen onderscheiden zoals exordium, narratio, propositio, argumentatio, peroratio, recapitulatio, affectus;
  - verschillende typen argumenten onderscheiden:
    - op basis van feiten;
    - op basis van geloof;
    - op basis van gevolgen;
    - op basis van gezag;
    - op basis van intuïtie;
    - op basis van nut.
  - verschillende typen redeneringen onderscheiden:
    - op basis van oorzaak en gevolg;
    - op basis van voor- en nadelen;
    - op basis van overeenkomst of vergelijking.
  - verschillende definities herkennen:
    - beschrijvende;
    - expliciete;
    - stipulatieve;
    - wezensdefinities;
    - geslachts- en species bepalende;
    - verbale gebruiksdefinities;
  - deductieve en inductieve gevolgtrekkingen onderscheiden;
  - noodzakelijke en voldoende voorwaarden voor een conclusie onderscheiden.
- 3 een betoog beoordelen.
Daarbij kan hij
- een betoog op aanvaardbaarheid beoordelen
    - op grond van type redenering, logische consistentie, controleerbaarheid en relevante gegevens over de bron;
  - drogredenen onderscheiden:
    - een onjuist beroep doen op causaliteit;
    - het maken van een verkeerde vergelijking;
    - het gebruiken van een autoriteitsargument;
    - het maken van een overhaaste generalisatie;
    - een cirkelredenering gebruiken;
    - niet de zaak maar de persoon aanvallen;
    - het ontduiken van de bewijslast;
    - het vertekenen van een standpunt;
    - het bespelen van het publiek.
- 4 een correct en overtuigend betoog opzetten en houden.
Daarbij kan hij
- een betoog opzetten dat aan elementaire retorische criteria voldoet: vinding (inventio), ordening (dispositio) en stijl (elucutio);
  - een betoog houden dat aan argumentatieve criteria voldoet, zoals logische consistentie, eloquentie, argumenten en tegenargumenten, principes, conclusies;
  - een filosofisch betoog houden volgens de indeling: exordium, narratio, propositio, argumentatio, peroratio, recapitulatio, affectus;

- door middel van het voeren van een socratisch gesprek een filosofische onderzoeksvraag formuleren en (voor zover mogelijk) beantwoorden;
  - door middel van een filosofisch essay een positie verdedigen;
  - met behulp van een filosofisch betoog een positie uit de traditie in een actuele context plaatsen;
  - een positie in een filosofisch debat verdedigen.
- 5 de resultaten van een leeractiviteit overdragen aan anderen.

Daarbij kan hij

  - een geëigend medium kiezen (bijvoorbeeld mondeling, schriftelijk, (audio)visueel m.b.v. video en ICT);
  - rekening houden met doel, doelgroep en randvoorwaarden;
  - gebruik maken van beelden, teksten, geluid:
    - beelden;
    - teksten.

Subdomein: Onderzoeksvaardigheden en benaderingswijzen

- De kandidaat kan
- 6 vooronderstellingen onderzoeken waarop een vraagstuk berust.

Daarbij kan hij

  - impliciete en expliciete vooronderstellingen benoemen waarop een vraagstuk berust;
  - bepalen waarop deze vooronderstellingen gefundeerd zijn;
  - onderscheid aangeven tussen bewijsbare en niet-bewijsbare vooronderstellingen;
  - beeldbepaling analyseren;
  - begrippen in samenhang met het vraagstuk onderzoeken.
- 7 verschillende filosofische posities ten aanzien van een vraagstuk beargumenteerd innemen.

Daarbij kan hij

  - relevante context en achtergronden van een vraagstuk weergeven;
  - verwante referentiekaders vaststellen;
  - demonstreren dat andere benaderingen van het probleem mogelijk zijn;
  - vaststellen dat andere benaderingen van het probleem andere vooronderstellingen hebben;
  - argumenten en tegenargumenten van verschillende posities onderzoeken en weergeven;
  - grenzen van argumentaties aangeven;
  - theorieën en opvattingen in eigen woorden samenvatten en weergeven;
  - verschillende - eventueel tegengestelde - posities beargumenteren;
  - een (eigen) filosofisch standpunt bepalen en verwoorden.

Subdomein: Oriëntatie op studie en beroep

- 8 De kandidaat heeft informatie ingewonnen over vervolgoopleidingen en beroepen waarin het vak filosofie een rol speelt.
- 9 De kandidaat is nagegaan in hoeverre hij capaciteiten en interesses op het gebied van studiehouding en vaardigheden bezit die wenselijk dan wel noodzakelijk worden geacht voor vervolgoopleidingen.

2.2 Eindtermen: vakinhouden

Domein B: Wijsgerige antropologie: Wat is de mens?

Subdomein 01: Centrale begrippen en onderscheidingen

De kandidaat kan

- 1 uitleggen welke vraagstukken onderdeel zijn van de wijsgerige antropologie.

Daarbij kan hij

  - de volgende centrale begrippen weergeven en uitleggen: rede, subjectiviteit, intersubjectiviteit, zelfbewustzijn, lichamelijkeheid, arbeid, communicatie, seksualiteit, subject, object;

- de volgende begrippenparen onderscheiden en toepassen aan de hand van een concreet vraagstuk: cultuur en natuur, gevoel en verstand, geest (ziel) en lichaam, monisme en dualisme, mens en dier, bewust en onbewust, arbeid en interactie;
- verschillende opvattingen over de menselijke persoon en de aard van diens betrekkingen met anderen weergeven:
  - de opvatting dat communicatieve processen, waaronder intieme relaties en arbeid wezenlijk zijn voor de totstandkoming van een eigen identiteit en een authentieke omgang met anderen;
  - de opvatting dat verschillen in sekse leiden tot een verschillende beleving van de wereld;
  - de opvatting dat individualisme kan ontaarden in egocentrisme en anderzijds kan uitgroeien tot een op anderen betrokken authenticiteit;
- inzicht in deze visies tonen door deze toe te passen op een concreet vraagstuk;
- een beargumenteerd standpunt innemen over een antropologisch-maatschappelijk vraagstuk en daarbij relevante referentiekader(s) en (eigen) vooronderstellingen verwoorden.

Subdomein: Gevoel, emotie en lichamelijkheid

De kandidaat kan

- 2 verschillende opvattingen over de aard en functie van gevoelens en emoties weergeven en aan de hand daarvan uitleggen in hoeverre gevoelens en emoties zijn bepaald door de context van tijd, plaats en cultuur.
Daarbij kan hij
  - de opvatting uitleggen dat emoties te herleiden zijn tot fysieke reacties;
  - de opvatting uitleggen dat emoties de omgang met de werkelijkheid bepalen;
  - het verschil aangeven tussen gewilde en ongewilde emoties;
  - de opvatting uitleggen dat gevoelens een bepaalde functie hebben, zoals reiniging van emoties;
  - uitleggen in hoeverre emoties cultureel en/of historisch zijn bepaald;
  - uitleggen in hoeverre emoties rationeel van aard zijn.
- 3 verschillende opvattingen over de verhouding tussen lichamelijkheid en geest weergeven en aangeven wat de verhouding is tussen lichamelijkheid en culturele context.
Daarbij kan hij
  - de opvatting uitleggen dat de ziel het onsterfelijke wezen van de mens is en onderscheiden van het lichaam;
  - de opvatting uitleggen dat lichamelijkheid de essentie van het mens-zijn is en daarmee ons standpunt in de wereld bepaalt;
  - de opvatting uitleggen dat de mens niet primair een lichamenlijk/gesexueerd wezen is en tevens aangeven welke gender-waarden daarmee gesteld worden;
  - verschillende opvattingen over geest en lichaam herkennen in de praktijk van seksualiteit, sport en dans;
  - de rol van lichaamscultuur in de maatschappelijke disciplineren uitleggen;
  - de rol van het lichaam in niet-westerse culturen uitleggen.

Subdomein: De mens als redelijk wezen

De kandidaat kan

- 4 enkele opvattingen over de mens als redelijk wezen uitleggen en tevens aangeven welke andere visies op de mens in de hedendaagse wijsbegeerte een rol spelen.
Daarbij kan hij
  - de opvatting uitleggen dat de mens een bewust waarnemend, nadenkend en handelend persoon is;
  - het verschil tussen mens en dier uitleggen op het gebied van rede en instinct, van het gebruik van taal en symbolen en in hun relatie tot de omgeving; en ten aanzien van vrijheid en transcendentie;
  - uitleggen wat onder zelfbewustzijn kan worden verstaan;
  - uitleggen in hoeverre de mens materieel dan wel geestelijk is bepaald;
  - uitleggen in hoeverre de (dominante) cultuur bepalend is voor wat onder 'redelijk wezen' wordt verstaan;
  - uitleggen in hoeverre de mens meer is dan een rationeel denkend wezen.
- 5 enkele opvattingen over de geldigheid van verschillende vormen van (rationele) kennis herkennen en uitleggen.
Daarbij kan hij
  - uitleggen over welke verschillende bronnen van kennis (bijvoorbeeld waarneming, verstand, overlevering, geloof, herinnering, ervaring) we beschikken en uitleggen hoe betrouwbaar ze zijn;
  - beargumenteren waarom noch 'zuivere waarneming', noch 'onmiddellijke ervaring' kan dienen als volledig betrouwbare grondslag voor kennis.

Domein C: Ethiek: Wat is goed?

Subdomein 01: Centrale begrippen en onderscheidingen

De kandidaat kan

6 uitleggen welk soort vraagstukken onderdeel zijn van de ethiek.

Daarbij kan hij

- de volgende centrale begrippen weergeven en uitleggen: goed, waarde, geluk, deugd, moraal, rechtvaardigheid, verantwoordelijkheid;
- de volgende begrippenparen onderscheiden en toepassen aan de hand van een concreet vraagstuk: feiten en normen; waarden en normen; morele en niet morele beoordelingen van handelen; ethiek en moraal; beschrijvend en voorschrijvend; rechten en plichten, macht en belangen;
- de volgende ethische benaderingen van morele vraagstukken herkennen en uitleggen:
  - de benadering dat een morele afweging altijd primair resultaat- en/of doelgericht is, bijvoorbeeld die uitgaat van de maximalisering van geluk;
  - de benadering dat een morele afweging altijd uitgaat van principes en/of plicht ongeacht tot welk resultaat dit leidt;
  - de benadering dat het doel van alle moraal het goede voor de gemeenschap is;
  - de benadering dat moraal in de mens is aangeboren;
  - de benadering dat een morele afweging uitgaat van calculeerbare risico's en belangen.
- voorafgaande benaderingen toepassen op een concreet ethisch vraagstuk;
- een beargumenteerd filosofisch standpunt innemen ten aanzien van een ethisch-maatschappelijk vraagstuk en daarbij relevante referentiekader(s) en (eigen) vooronderstellingen verwoorden.

Subdomein: Het goede leven

De kandidaat kan

7 een aantal opvattingen weergeven en uitleggen over de verhouding nut en geluk in ethische zin.

Daarbij kan hij

- de opvatting weergeven dat geluk het doel van het individuele leven is en aangeven welke ethische veronderstellingen bij deze opvatting in het geding zijn;
- de opvatting weergeven dat nuttigheidsoverwegingen het criterium voor moreel handelen zijn (geluksberekening) en aangeven welke ethische veronderstellingen bij deze opvatting in het geding zijn.

8 de volgende ethische beginselen beargumenteerd en onderbouwd weergeven:

- dat de mens wezenlijk op het goede betrokken is (Plato);
- dat de mens als gemeenschapswezen deugd als uitgangspunt neemt (Aristoteles);
- dat de mens het geloof en de gemeenschap als uitgangspunt heeft (Thomas);
- dat de menselijke moraal dient uit te gaan van principes en/of plicht ongeacht tot welk resultaat deze afweging leidt (Kant);
- dat het goede voor de mens datgene is wat leidt tot de maximalisering van geluk (Mill);
- dat waarden door de mens zelf moeten worden gecreëerd (Nietzsche);
- dat waarden in morele intuïtie zijn gefundeerd.

Subdomein: Integriteit en verantwoordelijkheid

De kandidaat kan

9 verschillende posities ten aanzien van vrijheid en verantwoordelijkheid weergeven en uitleggen.

Daarbij kan hij

- normen en waarden omschrijven vanuit collectieve verantwoordelijkheid en vanuit individuele vrijheid;
- verschillende opvattingen van individualisme weergeven en uitleggen;
- enkele belangrijke historische ontwikkelingen die funderend zijn voor het individualisme beschrijven (Oudheid, christendom, Renaissance en Verlichting);
- de relatie egoïsme en individualisme vanuit een eigen beargumenteerde positie beoordelen;
- de opvatting(en) uitleggen dat modern individualisme in de hedendaagse samenleving aspecten in zich draagt van enerzijds egocentrisme en anderzijds van een op de ander betrokken authenticiteit.

10 binnen de verhouding van individu en gemeenschap de rol aangeven van integriteit en verantwoordelijkheid.

Daarbij kan hij

- de opvatting weergeven dat ethisch handelen niet zozeer een kwestie is van verstandelijke overwegingen als wel van karakter en/of deugd;
- aangeven wat onder integriteit en verantwoordelijkheid wordt verstaan en aangeven in hoeverre zij belangrijk zijn bij moreel handelen;
- aangeven welke rol de gemeenschap (opvoeding, onderwijs, peer-groups) speelt in de deugden-ethiek;
- een dilemma bespreken waarin zorg en verantwoordelijkheid een rol spelen.

Domein D: Sociale filosofie: wat is een rechtvaardige samenleving?

Subdomein 01: Centrale begrippen en onderscheidingen

De kandidaat kan

11 uitleggen welke vraagstukken onderdeel zijn van de sociale filosofie en daarbij:

- de volgende centrale begrippen uitleggen: schaarste, behoefte, vervreemding, ideologie, verantwoordelijkheid, belangen, legitimiteit, democratie, technocratie, rechtvaardigheid, maatschappelijk verdrag, arbeid, negatieve en positieve vrijheid, gelijkheid, emancipatie, vervreemding, rechtvaardigheid, macht, prisoners dilemma, markt, ideologie, staat, natie en utopie;
- de volgende begrippenparen onderscheiden en toepassen aan de hand van een concreet vraagstuk: macht en gezag; vrijheid en gelijkheid; individu en gemeenschap; individueel en collectief eigendom; ideologie en wetenschap, schaarste en begeerte, arbeid en interactie;
- ten aanzien van een sociaal-filosofisch vraagstuk onderzoek doen naar de vooronderstellingen die in het geding zijn;
- ten aanzien van een sociaal-filosofisch vraagstuk vaststellen welke groepen en personen erbij betrokken zijn. Hij kan daarbij een verband leggen tussen het vraagstuk en de verschillende invalshoeken/referentiekaders van deze groepen en personen;
- een beargumenteed standpunt innemen over een concreet sociaal-filosofisch vraagstuk. Daarbij kan hij verschillende referentiekaders en (eigen) vooronderstellingen verwoorden.

Subdomein: Schaarste, begeerte en macht

De kandidaat kan

12 uitleggen wat de aard en functie is van menselijke begeerten en behoeften en aangeven wat het verband is tussen deze behoeften/begeerten en de sociaal-economische en politieke ordening van de maatschappij waarin wij leven.

Daarbij kan hij

- verschillende opvattingen over het onderscheid tussen 'natuurlijke en niet-natuurlijke' behoeften uitleggen;
- het begrip schaarste uitleggen, gedefinieerd vanuit 'derde wereld-perspectief';
- uitleggen dat opvattingen over de aard van de mens bepalend zijn voor de verschillende maatschappijvisies;
- de opvatting weergeven dat de staat bewust is ingesteld via een contract;
- de opvatting weergeven dat de staat is ontstaan als gevolg van een economisch ontwikkelingsproces;
- de opvatting weergeven dat de staat is gefundeerd in de religie.

13 verschillende opvattingen over de oorsprong van macht weergeven en tevens uitleggen op welke manieren machtsuitoefening in praktijk gestalte kan krijgen.

Daarbij kan hij

- de opvatting weergeven dat macht primair een middel is om behoeften te bevredigen;
- de opvatting weergeven dat macht een regulerende en onderdrukkende factor is binnen intermenselijke relaties, met name in relaties tussen mannen en vrouwen;
- de opvatting weergeven dat macht een monopolie is van de staat;
- de opvatting weergeven dat macht werkzaam is in de verhouding tussen staten;
- bepalen op grond van welke criteria genoemde vormen van machtsuitoefening legitiem kunnen zijn.

Subdomein: Ideologie

De kandidaat kan

14 uitleggen welke rol ideologieën spelen in de maatschappij en van op welke wijze zij invloed hebben op de maatschappij. Hij kan daarbij aangeven wat de filosofische en/of levensbeschouwelijke uitgangspunten van ideologieën zijn.

Daarbij kan hij

- aangeven hoe een ideologie filosofisch gefundeerd kan worden in het materialisme;
- aangeven hoe een ideologie filosofisch gefundeerd kan worden in het idealisme;
- de opvattingen weergeven over de verhouding tussen ideologie en religie en tussen ideologie en gender;
- een aantal utopieën weergeven;
- aangeven op welke wijze het alledaagse denken, handelen en voelen wordt beïnvloed door ideologieën;
- de ideologische vooronderstellingen van het mensenrechtenstatuut aangeven.

Keuzedomein E: Kennisleer

Subdomein 01: Centrale begrippen en onderscheidingen

De kandidaat kan

15 aangeven welk soort vragen behoren tot het domein van de kennisleer.

Daarbij kan hij

- de betekenis van de volgende centrale begrippen en onderscheidingen uitleggen en toepassen: apriori, aposteriori, universeel en particulier, conceptueel en empirisch, objectief, subjectief en intersubjectief, substantie;
- de volgende begrippenparen onderscheiden: schijn en werkelijkheid; feit en fictie; kennis en geloof; kennis en kunde;
- de kennistheoretische vooronderstellingen van een betoog expliciet maken;
- verschillende opvattingen over kennis weergeven en uitleggen. Hij kan daarbij de opvattingen weergeven en uitleggen dat:
  - kennis verband houdt met het inzicht in oervormen (Plato);
  - kennis als uitgangspunt de alledaagse ervaring en waarneming heeft (Aristoteles);
  - kennis primair een proces is van rationeel denken (Descartes);
  - kennis gebaseerd is op zintuiglijke ervaring (Locke, Berkeley, Hume);
  - de geldigheid van kennisverwerving aan grenzen is gebonden (Kant);
- een beargumenteerd standpunt innemen ten aanzien van een concreet kentheoretisch vraagstuk. Daarbij kan hij verschillende referentiekaders en (eigen) vooronderstellingen verwoorden;
- een beargumenteerd standpunt innemen over de vraag of er andere dan rationeel-empirische kenwijzen zijn en over de vraag of deze van belang kunnen zijn.

Subdomein: De contextualiteit van kennis

De kandidaat kan

16 aangeven hoe in de Twintigste eeuw steeds meer afstand wordt genomen van de opvatting dat het verstand opereert los van contexten en belangen.

Daarbij kan hij:

- de opvatting weergeven en uitleggen waarin kennis wordt bepaald door economische, technologische, ideologische belangen;
  - de opvatting weergeven en uitleggen waarin kennis is ingebed in taal en taalstructuren;
  - de opvatting weergeven en uitleggen waarin kennis wordt bepaald door de geschiedenis en de cultuur;
  - de opvatting weergeven en uitleggen waarin kennis wordt bepaald door factoren van lichamelijke en emotionaliteit;
  - de opvatting weergeven en uitleggen waarin kennis wordt bepaald door genderprocessen;
  - de opvatting weergeven en uitleggen waarin kennis benaderd moet worden uitgaande van de grenzen die de taal ons oplegt;
  - de opvatting weergeven en uitleggen waarin kennis bepaald wordt door in onszelf gelegen mogelijkheidsvoorwaarden voor diverse vormen voor of van geldige kennis;
  - de plaats en rol van machtsfactoren in het algemeen voor het kenproces uitleggen en weergeven.
- 17 de consequenties aangeven van bovengenoemde opvattingen voor de (begrenzing van) hetgeen op een bepaald moment ervaarbaar en werkelijk wordt geacht.
- 18 het verband aangeven tussen opvattingen over de status van het begrip en opvattingen over de werkelijkheid.

Subdomein: Ervaring en waarheid

De kandidaat kan

Beschikbaar gesteld door de Universiteit Leiden en Stichting Studiebegeleiding Leiden (SSL). Voor de perfecte voorbereiding op je eindexamen, zie ook www.examencursus.com.

- 19 verschillende opvattingen over de relatie tussen ervaring en werkelijkheid weergeven en uitleggen.
Hij kan daarbij de opvatting weergeven en uitleggen
- waarin de zintuiglijke ervaring toegang tot de werkelijkheid biedt;
  - waarin de mens niet los van de zintuiglijke ervaring kan komen en daarom altijd aan grenzen van kennis van de werkelijkheid is gebonden;
  - waarin uitsluitend verifieerbare uitspraken leiden tot kennis over de werkelijkheid en waarin niet-verifieerbare uitspraken onzinnig zijn;
  - waarin zintuiglijke ervaring geen toegang geeft tot de werkelijkheid, maar intellectuele en/of spirituele intuïtie of ervaring;
  - waarin via het denken besloten kan worden tot het bestaan van God;
  - waarin de werkelijkheid principieel onkenbaar is.
- 20 de filosofisch belangrijkste theorieën over waarheid uitleggen en toepassen.

Keuzedomein F: Wetenschapsfilosofie

Subdomein 01: Centrale begrippen en onderscheidingen

De kandidaat kan

- 21 aangeven welk soort vraagstukken onderdeel zijn van de wetenschapsleer.
Daarbij kan hij
- de volgende centrale begrippen uitleggen: theorie, grondslagen, axioma, wetmatigheid, zinvolheids criterium, hypothese, empirische basis, demarcatie, empirische cyclus, onderzoeksprogramma, paradigma, sciëntisme;
  - de volgende begrippenparen uitleggen en toepassen aan de hand van een concreet probleem: wetenschappelijke- en common-sense kennis; formele en empirische wetenschappen; feit en theorie; verklaren en verstaan; inductie en deductie; verificatie en falsificatie; kwaliteit en kwantiteit; waardevrijheid en waardegebondenheid;
  - de wetenschapsfilosofische vooronderstellingen van een betoog aangeven;
  - uitleggen welke specifieke kentheoretische toegang de wetenschap tot de werkelijkheid biedt, in onderscheid van kunst, religie, ideologie, of introspectie;
  - verschillende wetenschapsfilosofische opvattingen weergeven en uitleggen
    - waarin de alledaagse ervaring de basis van wetenschappelijke kennis is (Aristoteles);
    - waarin gedachte-experiment en wiskundige representatie essentieel is voor wetenschappelijk kennis (Galileï, Newton);
    - waarin wetenschap uitsluitend gebaseerd is op positieve feiten (Wiener Kreis);
    - waarin wetenschappelijke ontwikkeling verloopt via een proces van trial and error (Popper);
    - waarin de wetenschappelijke gemeenschap wetenschappelijke denkpatronen (paradigma's) bepaalt (Kuhn);
  - een beargumenteerd standpunt innemen ten aanzien van een concreet wetenschaps-filosofisch vraagstuk. Daarbij kan hij verschillende referentiekaders en eventueel ook (eigen) vooronderstellingen verwoorden.

Subdomein: Wetenschap en samenleving

De kandidaat kan

- 22 aangeven dat het proces van wetenschappelijke kennisverwerking is ingebed in verschillende contexten.
Hij kan daarbij enkele van deze contexten omschrijven:
- economische context;
  - politieke context;
  - context van wetenschappelijke traditie;
  - cultureel-historische aspecten;
  - genderaspecten.
- 23 een aantal opvattingen over de verhouding tussen wetenschap en samenleving weergeven en uitleggen, met name wat betreft:
- de rol van wetenschappelijke gemeenschappen;
  - de maatschappelijke betekenis van de menswetenschappen;
  - de vraag of de wetenschappelijke praktijk beheersbaar is;
  - de waardevrijheid van wetenschappen.
- 24 aangeven welke rol wetenschap speelt in de samenleving en criteria aangeven aan de hand waarvan deze rol kan worden beoordeeld en beheerst.

Subdomein: De groei van wetenschappelijke kennis

De kandidaat kan

25 ethische aspecten van het wetenschappelijk bedrijf aangeven.

Daarbij kan hij relevante referentiekaders en (eigen) vooronderstellingen verwoorden.

Daarbij kan hij

- aangeven in hoeverre wetenschappelijke kennis universeel van aard is of cultuurgebonden;
- het probleem van de waardevrijheid van wetenschap uitleggen;
- uitleggen wat een paradigma is en het belang van een paradigma-omwenteling;
- verschillende opvattingen over de groei van wetenschappelijke kennis uitleggen;
- uitleggen in hoeverre wetenschap en techniek zich autonoom ontwikkelen of afhankelijk zijn van belangen;
- de opvatting uitleggen dat de natuurwetenschappelijke methode het model voor alle wetenschappen is.

Keuzedomein G: Metafysica: wat is werkelijkheid?

Subdomein 01: Centrale begrippen en onderscheidingen

De kandidaat kan

26 aangeven welk soort vraagstukken onderdeel zijn van de metafysica, daarbij de pré-kantiaanse, kantiaanse, postkantiaanse en logisch-positivistische opvatting over inhoud en bereik van metafysica weergeven, alsmede de bijbehorende centrale vragen uitleggen.

Daarbij kan hij

- de volgende centrale begrippen uitleggen: persoonlijke identiteit, subjectiviteit, intersubjectiviteit, objectiviteit, zijn, zijnde, God, God als Zijn, universalia, transcendentie, immanentie, transcendentiaal onderzoek, dialectiek, maatgevende kaders;
- de volgende begrippenparen uitleggen en toepassen op een concreet vraagstuk: subject en object; zijn en schijn; materialisme en idealisme; a priori en a posteriori; monisme en dualisme; eenheid en veelheid; statisch en dynamisch; kwaliteit en kwantiteit; vrijheid en determinisme;
- de metafysische vooronderstellingen van een betoog aangeven.

Subdomein: De werkelijkheid

De kandidaat kan

27 een aantal opvattingen over de werkelijkheid weergeven, uitleggen en deze in verband brengen met concrete alledaagse standpunten en daarbij metafysische vooronderstellingen van alledaagse standpunten over de werkelijkheid aangeven.

Daarbij kan hij

- verschillende definities van de wereld weergeven (verzameling dingen, gedachten of feiten);
- opvattingen over de wereld als eenheid of als veelheid weergeven waarbij die eenheid in de wereld kan liggen of in het menselijk subject;
- opvattingen over de werkelijkheid weergeven en uitleggen:
  - de werkelijkheid als materialistisch, spiritualistisch of idealistisch gegeven;
  - de werkelijkheid als dynamisch proces of statisch gegeven;
  - de werkelijkheid als omvattend gegeven van fysische, chemische, biologische en psychologische factoren.
- een opvatting over het wezenlijk onderscheid tussen werkelijkheid en beeld weergeven en uitleggen;
- een opvatting over de identiteit van werkelijkheid en beeld weergeven en uitleggen.

Subdomein: Persoonlijke identiteit

De kandidaat kan

28 een aantal benaderingen en opvattingen over persoonlijke identiteit weergeven en uitleggen.

Daarbij kan hij de opvatting weergeven en uitleggen

- waarin zuiver rationeel denken een identiteit vooronderstelt;
- waarin het bewuste en het onbewuste de identiteit bepalen;
- waarin de ervaring van een onveranderlijke identiteit illusoir is;
- waarin het ik de structurerende instantie is van de zintuiglijke gewaarwordingen;
- waarin identiteit ingebed is in een patroon van intermenselijke relaties;
- waarin taal de determinerende structuur is van het fundament van identiteit;
- waarin de ziel onderdeel is van een onbewust universele ziel;

- waarin zekerheid over het bestaan van de ander problematisch is;
- waarin overschrijding van de grenzen van de identiteit mogelijk of juist onmogelijk is.

Keuzedomein H: Cultuurfilosofie: Wat is cultuur?

Subdomein 01: Centrale begrippen en onderscheidingen

De kandidaat kan

29 aangeven welke vraagstukken onderdeel zijn van de cultuurfilosofie.

Daarbij kan hij

- de volgende centrale begrippen uitleggen: Bildung, burgerlijke cultuur, culturele waarde, culturele context, cultuurrelativisme, cultuurkritiek, ethnocentrisme, ethologie, euro-centrisme, organisisme, primitivisme, sociobiologie;
- de volgende begrippenparen onderscheiden en toepassen aan de hand van een concreet vraagstuk uit de cultuurfilosofie: nature en nurture; cultuur en civilisatie; dominante cultuur en subcultuur; rede en instinct; leerproces en strategie; vervreemding en toeëigening; taal en cultuur; objectieve en subjectieve cultuur; dynamische en statische cultuur; pluraliteit en uniformiteit; relativisme en universalisme; symbool en werkelijkheid;
- verschillende betekenissen van de term cultuur weergeven en uitleggen:
  - aangeven welke veranderingen het ruime cultuurbegrip tegenover het engere teweeg brengt ten aanzien van de verhouding natuur-cultuur;
  - een aantal voorbeelden noemen van cultuur als omvorming van natuur;
  - vergelijkingen maken tussen natuurlijke en 'culturele' vormgevingen;
  - aangeven dat binnen een cultuur veranderingen kunnen optreden;
- een beargumenteerd standpunt innemen over de vraag of cultuur een voortzetting is van de evolutie dan wel een creatie van de mens is;
- voorbeelden geven van verschillende uitingen van de mens binnen hedendaagse, dus gelijktijdig bestaande maar zeer verschillende culturen.

Subdomein: De waarde van culturen

De kandidaat kan

- 30 verschillende benaderingen ten aanzien van de vraag naar de identiteit van culturen weergeven en daarbij aangeven op welke wijze in deze benaderingen de pluraliteit van culturen wordt beoordeeld.
- 31 de inhoud en strekking van het cultuurrelativisme weergeven en beoordelen vanuit eigen criteria.
Daarbij kan hij
- de wending aangeven van evolutionisme naar historisch particularisme;
  - de argumenten weergeven van het relativisme ten opzichte van het ethnocentrisme;
  - het ethisch relativisme duiden als bijvoorbeeld oproep tot tolerantie of als gemakzuchtig standpunt;
  - het historisch relativisme uitleggen als antwoord op het europacentrische geschiedbeeld;
  - de vooronderstellingen van het cultuurrelativisme aangeven.
- 32 verschillende maatstaven of criteria ter beoordeling van de waarde van culturen weergeven en uitleggen, zoals de mate van:
- productiviteit;
  - sociale cohesie (ook in ethisch opzicht);
  - ecologische aanpassing;
  - interne integratie;
  - aanpassing aan de 'menselijke natuur' (zowel vanuit psycho-analytisch als ethologisch gezichtspunt);
  - rationaliteit.
- 33 verschillende opvattingen over de verhouding van natuur en cultuur weergeven en uitleggen, zoals in:
- het materialisme;
  - het idealisme;
  - het anarchisme;
  - de romantiek;
  - het neo-marxisme;
  - het structuralisme.
- 34 een eigen standpunt innemen ten aanzien van de verschillende maatstaven ter beoordeling van culturen en ten aanzien van de verschillende opvattingen over de verhouding van natuur en cultuur.
- 35 verschillende visies uitleggen op de grondhouding van de mens ten opzichte van de natuur.
- 36 enkele opvattingen over mens en dier weergeven en criteria noemen waarmee deze opvattingen kunnen worden beoordeeld.
Hij kan daarbij uitleggen
- dat de mens een product is van de evolutie;
  - wat onder de rede kan worden verstaan;
  - wat onder zelfbewustzijn kan worden verstaan;
  - in hoeverre mens en dier zich van elkaar onderscheiden in hun relatie tot de 'Umwelt';
  - in welk opzicht mens en dier zich van elkaar onderscheiden met betrekking tot het gebruik van taal en symbolen;
  - in welk opzicht mens en dier zich van elkaar onderscheiden ten aanzien van de plaats die het instinct inneemt.

Subdomein: Mens en natuur

De kandidaat kan

- 37 een vijftal grondhoudingen van de mens ten opzichte van de natuur uitleggen en criteria aangeven waarmee ze kunnen worden beoordeeld.
Daarbij kan hij de opvatting uitleggen van de mens als
- despoot over de natuur;
  - verlichte heerser over de natuur;
  - rentmeester van de natuur;
  - partner van de natuur;
  - ondergeschikte van de natuur;
  - deze grondhoudingen in verband brengen met enkele stromingen of denkwijzen uit verschillende perioden van de geschiedenis.
- 38 theoretische concepten van de verschillende grondhoudingen in een maatschappelijke context plaatsen.
Daarbij kan hij
- de grondhouding in verband brengen met verschillende maatschappelijke belangengroepen;

- de manier van omgaan met het milieu in industriële maatschappijen in verband brengen met de achterliggende verwevenheid van wetenschappelijke en economische belangen;
- de variatie van het begrip 'duurzaamheid' waarderen vanuit verschillende grondhoudingen;
- een beargumenteerd standpunt innemen ten aanzien van een milieu-ethisch dilemma.

Keuzedomein I Esthetica: Wat is schoonheid?

Subdomein 01: Centrale begrippen en onderscheidingen

De kandidaat kan

39 aangeven welke vraagstukken onderdeel zijn van de esthetica.

Daarbij kan hij

- de volgende centrale begrippen uitleggen: schoonheid, mimesis, vorm, inhoud, expressie, het sublieme, smaakoordeel, interpretatie, creativiteit;
- de volgende begrippenparen onderscheiden en toepassen aan de hand van een voorgelegd vraagstuk uit de esthetica: vorm en inhoud; vorm en expressie; individuele en maatschappelijke functie van kunst; waarneming en interpretatie; betekenis en waardering; autonomie en moraal;
- de kunstfilosofische vooronderstellingen van een betoog aangeven;
- de volgende moderne esthetische benaderingen uitleggen en toepassen:
  - de benadering dat kunst wordt bepaald door het apollinische en het dionysische (Nietzsche);
  - de benadering dat kunst een vorm van sublimatie is van libido (Freud);
  - de benadering dat kunst een afspiegeling is van maatschappelijke verhoudingen (Marx, Lukacs);
  - de benadering dat esthetische uitspraken doen niet behoort tot het bewijzen, maar tot het overtuigen (Wittgenstein);
  - de benadering dat het kunstwerk een teken is dat functioneert in een netwerk van denotaties en connotaties (semiologie).

40 een beargumenteerd standpunt innemen over de functie en de betekenis van kunst in de moderne samenleving.

Subdomein: Het kunstwerk

De kandidaat kan

41 enkele opvattingen over de aard van een kunstwerk herkennen en uitleggen.

Daarbij kan hij

- de opvatting uitleggen dat een kunstwerk afbeelding van de werkelijkheid is;
- de opvatting uitleggen dat een kunstwerk een expressie van een emotie is;
- de opvatting uitleggen dat een kunstwerk een object is met vorm en kleur;
- de opvatting uitleggen dat een kunstwerk een symbool is en daarbij verschillende visies onderscheiden.

42 aangeven van welke aard de relatie is tussen enerzijds het kunstwerk en de kunstenaar en anderzijds het kunstwerk en de beschouwer.

Daarbij kan hij

- diverse betekenislagen van een kunstwerk uitleggen;
- het aandeel van de beschouwer/criticus en het aandeel van kunstenaar in het betekenis geven aan een kunstwerk onderscheiden.

43 een beargumenteerd standpunt innemen ten aanzien van de betekenis en functie van een kunstwerk.

Subdomein: De waardering van een kunstwerk

De kandidaat kan

44 het vraagstuk van de waardering van een kunstwerk uitleggen.

Daarbij kan hij

- het probleem van de algemene geldigheid van esthetische oordelen/interpretaties uitleggen;
- de psychoanalytische theorie en de formalistische theorie over esthetische appreciatie uitleggen;
- het onderscheid tussen betekenis en waarheid van het literaire kunstwerk uitleggen;
- het probleem van de morele invloed van een kunstwerk uitleggen;
- uitleggen in hoeverre de betekenis en waardering van het kunstwerk in het object ligt of in het subject;
- uitleggen of de waardering afhangt van nabootsing van de werkelijkheid of expressie.

45 hierover een beargumenteerd standpunt innemen.

Keuzedomein J Thema ter keuze van de school

Het thema kan betrekking hebben op bij voorbeeld Taalfilosofie en logica, Niet-westerse/interculturele wijsbegeerte, klassieke filosofie of filosofie